

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО КОРДОНУ: ЕТАПИ ПЕРЕГОВОРНОГО ПРОЦЕСУ ТА ЙОГО ПЕРСПЕКТИВИ

© Уська У., 2013

Розглянуто особливості процесу оформлення українсько-російського кордону, визначено його етапи, досліджено позиції сторін та спірні питання щодо визначення кордону, проаналізовано перспективи переговорного процесу.

Ключові слова: українсько-російський кордон, делімітація, демаркація, переговорний процес.

THE PROBLEM OF DETERMINATION OF UKRAINIAN-RUSSIAN BORDER: STAGES OF NEGOTIATION PROCESS AND ITS PROSPECTS

© Uska U., 2013

The objectives of this paper are: to examine the process of registration and boundary demarcation of the Ukrainian-Russian border, as well as to define its stages; to analyze positions of both parties and controversial matters they have with reference to demarcation; to evaluate the prospects of negotiation process.

Key words: Ukrainian-Russian border, delimitation, demarcation, negotiation process.

Із здобуттям Україною незалежності гостро постала проблема договірно-правового оформлення державного кордону з її сусідами – Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією, Молдовою, Білоруссю, Російською Федерацією (РФ). Найскладніше відбувається процес визначення українсько-російського кордону, що пов'язано з прагненням РФ забезпечити своє геополітичне домінування на просторах колишнього СРСР. Актуальність теми дослідження підсилює той факт, що незавершеність процесу договірно-правового оформлення державних кордонів негативно позначається на міжнародному авторитеті України. Наша держава не може реалізувати жодного із стратегічних завдань своєї зовнішньої політики, зокрема, стосовно набуття асоційованого членства в ЄС та приєднання до Плану дій щодо членства у НАТО.

Проблема оформлення українсько-російського кордону знайшла своє відображення у працях Г. Ковальського [11], М. Трюхана [22], І. Нестеренко [15], які мають узагальнювальний характер щодо висвітлення основних проблем та спірних питань довкола його делімітації та демаркації. Особливості становлення нормативно-правової бази щодо визначення кордону досліджували В. Гринчак [6], І. Заяць [9], В. Кривак [13], А. Шемякін [21], але поза їхньою увагою залишився аналіз правового обґрунтування позицій української та російської сторін у переговорному процесі, його подальших перспектив.

Мета роботи – з'ясувати особливості процесу державно-правового оформлення українсько-російського кордону, визначити його етапи, розглянути позиції сторін та спірні питання щодо делімітації кордону, проаналізувати перспективи подальшого переговорного процесу.

Етап I. На початку 1990-х рр. у відносинах між Україною та РФ утвердився базовий принцип щодо визнання лінії адміністративного кордону між РСФСР і УССР міждержавним кордоном, що закріплювалося низкою міжнародних та двосторонніх договорів. У Договорі між РСФСР і УССР від 19.11.1990 р. зазначено, що сторони визнають територіальну цілісність обох держав на основі кордонів СРСР (ст. 6). Ці положення також знайшли своє відображення в Угоді про створення СНД

від 8.12.1991 р., за якою сторони визнають і поважають територіальну цілісність одна одної і недоторканість існуючих кордонів (ст. 5); у Декларації про дотримання суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості кордонів держав СНД від 15.04.1994 р., відповідно до якої сторони забезпечують виконання у своїх взаємовідносинах принципів суверенітету, територіальної цілісності і непорушності державних кордонів (ст. 1.).

Проте від початку переговорного процесу позиція РФ мала по суті двоїтий характер: з одного боку, в українсько-російських договорах закріплювалась лінія колишнього адміністративного кордону, декларувалася його непорушність, а з іншого, – здійснювалися спроби висунення територіальних претензій до України. Так, 9 липня 1993 р. Верховна Рада РРФСР ухвалила постанову «Про статус міста Севастополь», у якій стверджувалося, що це українське місто має російський федеральний статус. За зверненням керівництва України претензії російської сторони були розглянуті на засіданні Ради Безпеки ООН.

У 1994 р. реваншистські настрої проурядових політичних сил РФ обґрунтував директор Служби зовнішньої розвідки Є. Примаков так: «кордони країн Співдружності не підлягають під дію Гельсінського акту про непорушність кордонів», оскільки вони утворилися після розпаду СРСР [5]. Очолюючи МЗС у 1996–1998 рр., він запропонував нову концепцію зовнішньої політики Росії, яка була спрямована на розбудову відносин з країнами СНД. З метою реалізації цих завдань 26 травня 1995 р. РФ підписала з колишніми республіками СРСР Договір про співробітництво з охорони кордонів держав–учасниць СНД, що не входять у Співдружність. У такий спосіб Росія намагалася протидіяти поширенню впливу НАТО на країни пострадянського простору, перешкоджаючи розвитку будь-яких форм стратегічного партнерства між ними.

Етап II. З середини 1990-х рр. в українсько-російських стосунках утверджуються діаметрально протилежні підходи щодо способів врегулювання низки проблем, пов'язаних із спільним кордоном. Так, Україна є прибічником вирішення спірних питань згідно з існуючими нормами міжнародного права та політико-правових стандартів, а РФ намагається нав'язати сурогатні форми «домовленостей», які забезпечували б її стратегічні інтереси в регіоні.

Наприкінці 1990-х рр. інтенсифікація інтеграційних процесів у рамках СНД підштовхнула РФ до врегулювання низки питань, які залишались невирішеними від часу розпаду СРСР. У широко-масштабному політичному договорі Про дружбу і співробітництво між Україною та РФ від 31.05.1997 р. зазначалося, що сторони поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів (ст. 2.). Ці положення викликали гострі дебати у Держдумі, внаслідок чого ратифікація договору затягнулася аж до 25 грудня 1998 р.

У 1998 р. російська сторона нарешті визнала лінію адміністративного кордону між РРФСР та Україною міждержавним кордоном по суходолу, проте для розмежування морських акваторій вимагала додаткових угод. Російські дипломати висловили намір лише делімітувати сухопутний кордон, але не здійснювати його демаркацію. У лютому 1998 р. під час самміту в Москві сторони домовились про закріплення за Азовським морем, отже, й за Керченською протокою статусу внутрішніх вод, які перебувають у спільному користуванні.

Наприкінці 2002 р. нарешті було досягнуто домовленостей щодо делімітації сухопутної ділянки українсько-російського кордону від стику України, Росії та Білорусі – до Азовського моря, що закріплювалося у Договорі між Україною і РФ про українсько-російський державний кордон від 28 січня 2003 р. Документ уперше офіційно зафіксував положення про внутрішні води, а саме: «...ніщо в цьому Договорі не завдає шкоди позиціям України і Російської Федерації щодо статусу Азовського моря і Керченської протоки як внутрішніх вод двох держав» (ст. 5) [7].

Це положення договору можна оцінювати як тактичний прорахунок української дипломатії. Згідно з Конвенцією ООН із морського права від 10.12.1982 р., кожна держава може самостійно визначати зовнішню межу свого територіального моря до 12 морських миль від крайніх точок берега (ст. 3, 4). Якщо б Україна скористалася такою можливістю, Азовське море набуло б статусу міжнародних вод, що дозволило б присутність в його акваторії суден третіх держав. Згідно з Конвенцією допускається також визнання державами, що мають протилежні або суміжні узбережжя, статусу внутрішніх вод за Азовським морем. Цей статус передбачає здійснення

делімітації морського кордону на основі проведення серединної лінії по водній поверхні, якщо немає інших правових обставин, що історично склалися (ст. 15). Отже, поділ Азовського моря можна провести двома способами: 1) на основі правових обставин, що історично склалися, тобто визнати лінію адміністративного кордону між РФСР та УРСР міждержавним кордоном; 2) визначити серединну лінію на основі принципу рівновіддаленості від берегів. Найоптимальнішим видається перший спосіб, оскільки згідно з цією лінією на сьогодні Керч-Єнікальський канал та острів Тузла де-факто перебувають у юрисдикції України. Другий спосіб є невідповідним для РФ, оскільки кордон істотно зміститься на схід.

При цьому РФ категорично відмовилася визнавати фарватер Керч-Єнікальського каналу українською територією, а тому запропонувала його спільне використання, погоджуючись з установленням кордону лише по дну. Водні простори та континентальний шельф Азовської акваторії пропонувалось використовувати спільно.

Суперечки щодо володіння Керч-Єнікальським каналом, який є єдиним водним шляхом для великотонажних суден з Чорного моря у порти Волго-Донського басейну, зумовлені не лише стратегічними причинами, а й економічною складовою. За проходження каналом понад 8,5 тис. суден на рік Україна одержує близько 150–180 млн. доларів, з них 15–16 млн. сплачує російська сторона [21]. До того ж в Азовському морі розвідано понад 120 перспективних родовищ континентального шельфу; за попередніми оцінками поклади нафти становлять 50 млн. т та газу – 150–200 млрд. м³ [14]. Внаслідок відсутності договірно-правового оформлення кордону постійно відбувається несанкціонований вилов риби, перевезення контрабандних вантажів, забруднення акваторії, нищення морської екологічної системи Азовського та Чорного морів.

Відчуваючи недостатність правових підстав для реалізації своєї позиції, 18 вересня 2003 р. російська сторона розпочала будівництво греблі в Азовському морі, яка повинна була сполучити станицю Тамань Темрюкського району Краснодарського краю з островом Тузла. План керівництва РФ виглядав так: якщо російська сторона побудує дамбу до Тузли, то острів стане продовженням Краснодарського краю і тоді Росія матиме додаткові переваги при визначенні серединної лінії та претендуватиме на спільне володіння Керч-Єнікальським каналом.

Керівництво РФ сподівалося на те, що офіційний Київ не опиратиметься, оскільки 19 вересня 2003 р. РФ, Білорусь, Казахстан та Україна підписали в Ялті Угоду про формування ЄЄП. Проте, засвідчуючи свою юрисдикцію над Тузлою, Україна в односторонньому порядку встановила напроти російської дамби морські прикордонні понтони, на острові побудувала прикордонний пункт, поставила демаркаційні знаки, терміново організувала військові навчання в Азовському морі.

Під тиском міжнародних чинників представники України та РФ були змушені сісти за стіл переговорів. 30 жовтня 2003 р. глава МЗС РФ І. Іванов заявив про те, що Росія поважає територіальну цілісність України, але пропонує визнати Азово-Керченську акваторію спільними внутрішніми водами та делімітувати кордон лише по дну. Українська сторона наполягала на розмежуванні кордону по водній поверхні [2].

Після згаданого візиту відновилися українсько-російські консультації, у ході яких було вирішено вивести питання про делімітацію морського кордону за межі нової угоди. Тому у Договорі між Україною та РФ про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки, який був підписаний 24 грудня 2003 р., вкотре констатовалося, що «Азовське море та Керченська протока історично є внутрішніми водами України і Російської Федерації» та визначалося, що захід в акваторію іноземних суден військового призначення є можливий лише за згодою обох сторін [8].

Етап III. Після перемоги В. Ющенко на президентських виборах у 2005 р. українській стороні вдалося частково відновити втрачені позиції. На засіданні підкомісії Ющенко–Путін 5 червня 2005 р. було узгоджено текст проекту договору про розмежування Чорного моря, досягнуто домовленості про те, що договори щодо визначення усіх ланок морського кордону підписуватимуться єдиним пакетом. Українська сторона запропонувала спочатку чітко делімітувати лінію кордону в Азово-Керченській акваторії, а потім врегулювати усі спірні питання додатковими угодами про судноплавство, екологічну безпеку, оборону [18].

При цьому представники РФ погодилися розмежувати акваторію Азовського моря лінією державного кордону, узгодили методика розподілу водних поверхонь, шельфів Азовського й Чорного морів за серединною лінією за одночасного поєднання методів рівновіддаленості від берегів та пропорційності [3]. За таких обставин морський кордон набуває вигляду ламаної лінії, що суперечить міжнародній практиці. РФ наполягала на встановленні спільного управління Керч-Єнікальським каналом та забезпеченні доступу до його навігаційної системи.

Активізація у 2005–2007 рр. євроінтеграційних прагнень України та розширення її співробітництва з Північноатлантичним альянсом спонукали РФ вкотре переглянути вищезгадані домовленості. Прагнення України до вступу в НАТО передбачає реформування не лише її збройних сил, а й сектору національної безпеки на основі вивчення існуючих загроз, що відображено у «Цільовому плані Україна–НАТО на 2007 р.». Своїм пріоритетним завданням наша держава визнала завершення процесу делімітації державного морського кордону, що «...дасть змогу забезпечити безпеку судноплавства..., розширить можливості для здійснення ефективної боротьби з такими транскордонними правопорушеннями, як контрабанда, браконьєрство, порушення норм охорони довкілля» [20]. Вони були також відображені у «Стратегії національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» від 12.02.2007 р. (пп. 3.1.2, 3.1.3). На цьому етапі проблема делімітації морських кордонів в Азовському, Чорному морях і Керченській протоці поступово вийшла за межі двосторонніх українсько-російських відносин та набула міжнародного значення.

Під час екологічної катастрофи в Азовсько-Керченській акваторії 11–13 листопада 2007 р. у море потрапило близько 3,5 тис. т нафтопродуктів та 7 тис. т сірки [1]). За різними оцінками сума збитків коливається від 25,5 млн. [16, с. 7] до понад 1 млрд. доларів [19]. Проте відсутність офіційно визначеного морського кордону перешкоджає правовому врегулюванню будь-яких спорів, зокрема господарських. За цих обставин Українська держава не наважилася вимагати у судовому порядку відшкодування збитків.

Під час зустрічі у Керчі 13 листопада 2007 р. прем'єр-міністри України та РФ домовились утворити спільну робочу групу для подолання наслідків катастрофи. У ході переговорів була розроблена єдина система безпечного судноплавства, закріплена у «Тимчасовому положенні про порядок проходження суден у Керченській протоці» від 17 листопада 2007 р. Проте його виконання у повному обсязі передбачалося лише після делімітації морського кордону. Тому вже з 1 січня 2008 р. російські морські служби в односторонньому порядку почали ігнорувати існуючі домовленості [10].

Нарешті 14–15 травня 2008 р. у Москві під час засідання Підкомісії з питань Азово-Керченського врегулювання Підкомітету з міжнародного співробітництва Українсько-Російської міждержавної комісії (УРМК) та делегацій України і РФ з розмежування Азовського і Чорного морів, Керченської протоки було затверджено координати точок повороту серединної лінії та її графічне зображення у вигляді ламаної [19]. Упродовж кількох наступних років двосторонні переговори не принесли істотних результатів.

Етап IV. Українсько-російський діалог поживався після перемоги В. Януковича на президентських виборах 2010 р. За підсумками його першого офіційного візиту до Москви 5 березня 2010 р. була оприлюднена Спільна заява президентів двох країн та започаткований новий етап спільної взаємодії. У квітні 2010 р. російська сторона погодилася поновити переговори щодо демаркації сухопутного кордону. У рамках 3-го засідання УРМК президентами обох країн 17 травня 2010 р. у Києві була підписана Угода між Україною і РФ про демаркацію українсько-російського державного кордону, за якою сторони зобов'язалися створити Спільну україно-російську демаркаційну комісію (ст. 2). 25–27 жовтня 2011 р. комісія у Чернігові нарешті узгодила план демаркації першого відтинку держкордону на Чернігівсько-Брянській ділянці із зазначенням точок для встановлення 631 прикордонного знака на 222 км. Так, 7 листопада 2012 р. на українсько-російському кордоні з'явився перший прикордонний стовп [4]. Проте демаркаційні роботи ведуться дуже мляво; відсутність кордону негативно позначається на законності його функціонування, пересуванні людей, товарів та послуг.

Після дворічної перерви у лютому 2012 р. також поживалися українсько-російські переговори щодо делімітації Азово-Керченської акваторії. Зрештою, українська сторона продовжувала наполягати на збереженні лінії адміністративного кордону між УРСР та РРФСР та взамін за це висловила готовність поступитися у господарських питаннях, підтримала ідею спільної експлуатації Керч-Єнікальського каналу на паритетній основі, його можливий поділ на зони відповідальності. РФ вимагала провести лінію кордону посередині судноплавного фарватера для того, щоб повною мірою забезпечити свої політичні та економічні інтереси.

Під час 5-го засідання УРМК 12 липня 2012 р. у Ялті президенти обох країн підписали спільну заяву про те, що делімітація кордону в Азовському та Чорному морях, а також у Керченській протоці здійснюватиметься у дусі дружби, добросусідства та стратегічного партнерства, з урахуванням законних інтересів обох держав. Посилаючись на надійні джерела, українські ЗМІ прогнозують появу якісно нових домовленостей, а саме: Тузла та Керч-Єнікальський канал залишаться у власності України; лінія кордону в Азовському та Чорному морях зміститься в український бік приблизно на 2 милі у такий спосіб, щоб Росія могла контролювати вхід та вихід суден із каналу; внаслідок цього Україна може втратити газоносну площу Палласа на морському шельфі; режим судноплавства каналу забезпечуватиме спільна корпорація, яка одержуватиме лоцманський збір, а за безпеку каналу відповідатиме Українська держава. Домовленості між Україною та РФ щодо розмежування Азовського і Чорного морів планують підписати у пакеті з планом переоснащення бази російського ЧФ у Севастополі [17]. При цьому Росія проігнорувала домовленості щодо визначених раніше точок координат поворотів серединної лінії.

Вочевидь, Україна та РФ не мають наміру йти на поступки у питанні належності Керч-Єнікальського каналу, що веде до значного загострення і так напружених відносин. Орієнтація української сторони на універсальні принципи міжнародного права досі не принесла істотних результатів. Тому нашій державі потрібно реалізовувати невикористані можливості – порушувати питання стосовно інтернаціоналізації спору між Україною і РФ про розмежування суміжних водних просторів.

Згідно зі статуттом ООН до провадження Міжнародного Суду ООН приймаються звернення обох держав, які визнають існування спору, або достатньо спеціальної заяви однієї зі сторін (пп.1, 2 ст. 36). Зважаючи на те, що РФ не погодиться офіційно визнати наявності суперечки, Україна може використати право самостійного звернення. Тоді, керуючись нормами міжнародного морського права та положеннями українсько-російських договорів, Міжнародний Суд ООН може винести рішення про розподіл спільних внутрішніх вод Азово-Керченської акваторії так: 1) або вздовж лінії адміністративного кордону між УРСР і РРФСР; 2) або вздовж серединної лінії, побудованої по прямій за принципом рівновіддаленості від берегів (тоді Україна одержить ще більшу площу, ніж у першому випадку (до 70 % акваторії)). Обидва варіанти є неприйнятними для РФ, а це фактично означає, що навіть за наявності позитивного рішення Суду українсько-російські переговори щодо супутніх питань – демаркації кордону, визначення режиму його функціонування, статусу вільних економічних зон, – можуть затягнутися на довгі роки.

Узагальнюючи результати дослідження, потрібно зазначити, що РФ створює видимість ефективного переговорного процесу з питань демаркації сухопутного та делімітації морського кордону, і в такий спосіб намагається постійно втримувати Україну у сфері своїх геополітичних впливів. Зважаючи на перманентну політичну кризу в Україні, Росія маніпулює положеннями договірно-правової бази, ігнорує існуючі домовленості. Найгостріші суперечки точаться щодо визначення морського кордону та територіальної належності Керч-Єнікальського каналу.

Невизначеність правового статусу Азово-Керченської акваторії становить значну загрозу національній безпеці України та активізує непередбачувані за наслідками проблеми геополітичного, військового, правового, економічного, екологічного, соціального, демографічного характеру. Україна не може повноцінно використовувати свої морські природні ресурси, розвивати економічний потенціал регіону, задіювати існуючі механізми правового регулювання господарських спорів та вирішення екологічних проблем.

До перспективи подальших наукових розвідок у цьому напрямку можна зарахувати дослідження проблеми визначення кордонів у контексті становлення системи національної безпеки України, чи ефективності реалізації стратегії її зовнішньої політики.

1. Аварії кораблів у Керченській протоці: думки екологів // NEWS.ru.ua, 11.11.2007. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine>.
2. Артазей А. Вчора в Києве міністри иностранных дел Украины и России обсуждали конфликт вокруг острова Тузла / А. Артазей // Факты, 31.10.2003. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://fakty.ua/74132>.
3. Білан І. Питання кордонів залишається відкритим / І. Білан // Український національний центр політичних досліджень 21.02.2006. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.usipr.kiev.ua/publications/>.
4. Від початку демаркаційних робіт на українсько-російському кордоні встановили 13 основних прикордонних знаків // Державна прикордонна служба України, 14.11.2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dpsu.gov.ua/ua/>.
5. Гайжевская Т. Почему Россия не спешит оформлять границу с Украиной? / Т. Гайжевская // Главред, 02.12.2009. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://glavred.info/archive/>.
6. Гринчак В. Острів Тузла: міжнародно-правові аспекти / В. Гринчак // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія: Юридична. – Л., 2004. – Вип. 40. – С. 163–166.
7. Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон; Міжнародний документ від 28.01.2003. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/643_157.
8. Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і [...]; Міжнародний документ від 24.12.2003. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/>.
9. Заяць І. Міжнародно-правове регулювання державного кордону України та статусу деяких її територіальних одиниць / І. Заяць // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія: Юридична. – Л., 2011. – Вип. 52. – С. 134–144.
10. ЗН: Росія порушує договір про судноплавство в Керченській протоці // Новинар, 24.05.2008. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novynar.com.ua/politics/>.
11. Ковальський Г. Східні кордони України – лінія розподілу чи смуга співпраці / Г. Ковальський. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/>.
12. Конвенція Організації Об'єднаних Націй з морського права ООН; Міжнародний документ від 10.12.1982. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/>.
13. Кривак В. Поняття юрисдикції держави в територіальних водах / В. Кривак // Митна справа. – 2010. – № 7. – С. 80–84.
14. Натрапила коса на дамбу // Коммерсантъ, 7.10.2003. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/worldabus/>.
15. Нестеренко І. Обґрунтування позиції України щодо делімітації Азовського моря і Керченської протоки / І. Нестеренко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К., 2005. – Вип. 54 (Ч. 2). – С. 75–76.
16. Оцінка потреб України в післяаварійний період. Розлив нафтопродуктів у Керченській протоці в листопаді 2007 р.: Короткий огляд звіту. Листопад 2008 р. Європейська Комісія. Програма ООН з навколишнього середовища. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sea.gov.ua/files/> – 11 с.
17. Російський варіант делімітації морського кордону позбавить Україну газозонної площі // Дзеркало тижня: ZN, ua 9.09.2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dt.ua/POLITICS/>.
18. С. Лавров обещает скорейшее принятие решения о демаркации украинско-российской границы // РБК Украина, 19.10.2007. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rbc.ua/rus/top/show/>.
19. Зовнішньополітичні аспекти використання Чорного моря як стратегічного ресурсу України. Відділ зовнішньополітичних стратегій: аналітична доповідь / О. Снігур, О. Микал, С. Савін та ін. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/>.
20. Цільовий план Україна – НАТО на 2007 рік у рамках Плану дій Україна – НАТО; Указ Президента України від 18.06.2007 р., № 535/2007. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/>.
21. Шемякин А. Политико-правовые проблемы Азовского моря, Керченского пролива и острова Тузла / А. Шемякин // Морское право. – 2004. – № 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sealaw.ru/journal/2004-2/>.
22. Трюхан М. Неврегульованість державного кордону України / М. Трюхан // Круглий стіл «Зовнішні і внутрішні перешкоди вступу України в НАТО». Ін-т Росії, 22.07.2007 р. – С. 15–25.